

Jakab Attila (1966) vallástörténész, az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány munkatársa. Kutatási területe az ókeresztény társadalom és intézménytörténet, a zsidóság és a kereszténység történelmi viszonya, korunk vallásgeopolitikai kihívásai, valamint a történelmi egyházak és a vallási közösségek társadalmi szerepe a kisebbségek életében.

Az apostolok utazásai az apokrif cselekedetekben

Jakab Attila

A „hagyományos”, vagyis az apologetikus és egyházközpontú történetírás az „apokrif”-nak nevezett ókeresztény irodalmi alkotásokat eléggé leértékelően kezeli és rendszerint mellőzi. Ennek oka a történelem teológiai megközelítésében rejlik. Az apokrifnak minősített iratok megítélése az Egyház részéről az Újszövetség kánoni könyveinek fényében és az „egyházi”-nak elismert hit és erkölcsi tanítás mércéje szerint történik. Ebben a megközelítésben teljesen háttérbe szorul és gyakorlatilag elmosódik az a tény, hogy maga az Újszövetség is, mint iratgyűjtemény, hosszas fejlődés eredménye. Azt állítani, hogy az apokrif irodalom „kifejezőmódjával és tartalmával a Szentírás kánoni könyveit kívánja utánozni, és hasonló tekintélyre törekszik, mint amelyet a kanonizált könyvek élveztek” (Pavic Tenšek, 34.), tulajdonképpen az ókereszténység irodalmi műfajainak – evangéliumok, cselekedetek, levelek és apokalipszisek – a figyelmen kívül hagyását jelenti. Az első idők keresztény közösségeit ugyanis nem az egyformaság, hanem éppen ellenkezőleg, a többé-kevésbé szabadon megnyilvánuló sokféleség jellemezte, amely nemcsak a különböző tájegységek – Észak-Afrika, Szíria és Palesztina, Kis-ázsia, Róma, Alexandria – keresztényei közötti különbségben öltött testet, hanem az egyes közösségeken belül is érvényesült.

A sokféleséget érhetjük tetten abban is, hogy az egyes keresztény közösségekben olyan iratok forogtak közkézen, illetve kerültek felolvasásra, amelyeknek egy része ugyan közös volt, más része azonban a helyi közösséghez, illetve irányzathoz kötődött. Míg az első keresztény nemzedékek a zsidó iratokat, mindenekelőtt a Krisztusra vonatkozó proféciaként, együttesen olvasták, addig a körükben keletkezett irodalmi alkotásokkal szemben igen eltérőek voltak a vélemények. Ennek következtében a történelmi megközelítés számára elengedhetetlen az egyes iratok egyedi és értékítéletmentes kezelése és elemzése. Nemcsak a kereszténység történetének, de magának az ókeresztény irodalomnak és a teológiai fejlődésnek a jobb megértését is veszélyezteti a „kanonikus” és „apokrif” érték kategóriák elkülönítése. Hasonló a helyzet a szintén divatos „ortodox” és „eretnek” megítéléssel is, amely a kereszténység történetének kezdeti korszakát a már kiforrott „egyházi hagyomány” mércéje szerint ítéli meg. A *Zsidókhöz írt levél* és a „Jelenések könyve” címen ismert *János apokalipszise* körüli viták azonban arról tanúskodnak, hogy a „kanonizáció” hosszú folyamat volt, és vannak iratok, amelyek kanonizációja egyáltalán nem ment simán. A *jánosi apokalipszis* eredetét és apostoliságát ugyanis már Alexandriai Dénes püspök (†264) megkérdőjelezte (Euszebiosz, *Egyháztörténet* VII. 25. 6–27), ami jelentősen meghatározta a kereszténység keleti részének viszonyulását ehhez az irathoz. Ezzel szemben a nyugati, latin nyelvű keresztény kultúrkör gyakorlatilag soha nem vonta kétségbe az irat apostoliságát, s így azt minden millenarista irányzat ideológiai forrásként használhatta és használhatja ma is.

A „kanonizáció”-hoz hasonlóan bizonyos írások peremre szorulása és „eljelentéktelenedése” is csak fokozatosan történt. Ennek kapcsán említésre méltóak

például a *Péter apokalipszise* (Muratori-töredék) és a *Péter evangéliuma* (Euszebiosz, *Egyháztörténet* VI. 12.) című iratok, amelyek tekintélye csupán az egyházi intézményrendszer kibontakozásával és megerősödésével szorult háttérbe.

Az ókereszténység sokféleségének a megnyilvánulását és elterjedését az ezt tükröző és kifejező iratok és személyek mozgása tette lehetővé. Ez egyrészt a római birodalom (*pax Romana*) kínálta utazási lehetőségeknek – vízi és szárazföldi úthálózat –, másrészt pedig annak a ténynek köszönhető, hogy a kereszténységet ténylegesen meghatározó személyiségek egyáltalán nem a nincstelen, az egzisztenciálisan helyhez kötött és iskolázatlan társadalmi rétegekből kerültek ki. Ebben a tekintetben teljesen téves az a felfogás, amely az apokrif iratokat az ún. „népi irodalom” termékeiként szemléli és egyfajta „spirituális irodalmat” lát benne. Ennek a szemléletnek két alapvető tény mond ellent: egyrészt az, hogy a korabeli társadalom jelentős része egyszerűen nem tudott írni-olvasni (görögül pedig különösen nem), másrészt pedig az, hogy a keresztények egészen a 3. század végéig a birodalmi összlakosság viszonylag kis hányadát tették ki. A kereszténység társadalmi jelentőségét azonban nem híveinek száma, hanem kialakuló eszmerendszere, intézményes szervezethez és missziós dinamizmusa határozta meg egy olyan időszakban, amikor a római birodalmat az általános válság és a társadalmi szerkezet átalakulása jellemezte.

Mindezek fényében joggal mondható, hogy a kereszténység első századaiban keletkezett „apokrif” iratok azokat az időszakot és/vagy közösségeket foglalkoztató kérdésekre született válaszokat tükrözik, amelyekben sajátos teológiai szempontok érvényesülnek. Az időközben elvégzett osztályozás és a tanakodás kibontakozása következtében azonban az „ortodox egyházi hagyomány”-t közvetlenül Krisztustól levezető történetírásban nem igazán tükröződnek a „kiselejtett”, sajátos keresztény közösségi hagyományok és szemléletmódok. Így például ma már alig ismert, hogy Mária szüleinek a neve – Joachim és Anna – egy ilyen „kiselejtett”, a 2. század közepén keletkezett iratból, *Jakab prótoevangéliumából* származik.

Az ókeresztény irodalmi alkotások egyik alapvető vonása a helyhez, időhöz, közösséghez, szellemiséghez vagy lelkiességhez, esetenként az ismert szerző személyéhez való kötöttség. A tényleges megértéshez ezek figyelembevételéről soha nem szabadna megfeledkezni, még akkor sem, ha a történelmi, teológiai fejlődés bizonyos iratoknak szinte tér- és időnkívüliséget, helyesebben szólva felettiséget tulajdonított.

Egy mű keletkezési körülményeinek történelmi fontossága azonban bizonyos mértékben független magának a műnek a későbbi sorsától, annak elfogadásától vagy el nem fogadásától. Ebben a tekintetben az egyes iratok recepció-története nagyon tanulságos az „egyházi hagyomány” fejlődését, alakulását illetően. Kétségtelen ugyanis, hogy minél általánosabb, elvibb és egzisztenciálisabb volt egy írás megközelítésmódja, minél ismertebb és elfogadottabb volt a szerzője, és minél kedvezőbb volt az általános megítélése, az iratnak annál több esélye volt a szélesebb körű felhasználásra.

Ebben pedig az utazások rendkívüli szerepet játszottak, hiszen elsősorban ezeknek köszönhetően juthattak el az egyes közösségekbe a különböző keresztény iratok, eszmék, hagyományok. Pál apostol utazásai a legismertebbek ugyan, de az egész újszövetség is a mozgást és az első keresztények dinamizmusát sugározza. *Ha majd fölolvasták ezt a levelet nálatok – írja a Kolosszeiekhez írt levél ismeretlen szerzője –, gondoskodjatok róla, hogy a laodiceai egyházban is fölolvassák. Ti pedig szereztétek meg a laodiceaiakét, hogy szintén elolvassátok.* (Kol 4,16)

Az első idők keresztényeinek az utazása alapvetően kettős célt szolgált: biztosítani az egyes közösségek között a kapcsolattartást, illetve eleget tenni a Krisztusnak vallott názáreti Jézus missziós parancsának és mindenütt hirdetni az Evangéliumot. Az egyes keresztény közösségek identitásának a meghatározásához és gyakorlati életéhez támpontokat nyújtó Máté szerinti evangélium egyébként tartalmazza Jézus missziós „programbeszédét” (Mt 9,36–10,42), és a misszióba való tényleges küldéssel fejeződik be. A feltámadt Jézus ugyanis így szól a tanítványokhoz: *Nekem adatott minden hatalom a mennyben és a földön. Menjeteik tehát és minden népből szereztetek tanítványokat, megkeresztelvé őket az Atya és a Fiú és a Szentlélek nevében, és megtanítván őket mindannak a megtartására, amit előírtam nektek. És íme én veletek vagyok mindörökké, az idők végezetéig.* (Mt 28,18–20)

Az apostolok „apokrif” cselekedetei tulajdonképpen ennek az említett kettős célnak (kapcsolattartás és misszió) a fényében tükrözik az egyes apostolok missziós ténykedéseire vonatkozó, vélt vagy valós történelmi alapokkal rendelkező ókeresztény hagyományokat. Ennek egyik beszédes példája a *Tamás cselekedeteit* bevezető rész, amely az apostolok missziós területeinek a kijelöléséről tájékoztat.

Midőn az apostolok egy ideje már mind együtt voltak Jeruzsálemben – Simon Péter és András, Jakab és János, Fülöp és Bertalan, Tamás és Máté, a vámos, Jakab, Alfeus fia, és a kánaáni Simon, valamint Judás, Jakab fia –, felosztották egymás között a tájakat, hogy mindegyikük a neki jutott vidéken és azon a tájon prédikáljon, ahová az úr küldte. A sorsolás és a felosztás következtében India Judás Tamás apostolnak jutott. Ő azonban nem akart odamenni, mondván: „Nem vagyok rá képes, mert gyenge és mert zsidó vagyok. Hogyan is taníthatom az indiaiakat?” Midőn Judás ezen töprengett, egy éjszakai látomásban megjelent neki az úr és mondta: „Ne félj, Tamás, mert a kegyelmem veled van.” Ő azonban erről egyáltalán nem volt meggyőződve és mondogatta: „Uram, oda küldj, ahova akarsz, de Indiába nem megyek.” (Tamás cselekedetei 1, 1–3) Az úr azonban keresztülvitte akarátát, és Judás Tamást eladta rabszolgának egy éppen ácsmestert kereső indiai (perzsa) kereskedőnek. Így került az apostol mégis Indiába (a valószínűleg perzsa/pártus területre), ahol missziós tevékenységét siker koronázta. Több előkelőség megtért, létrejött egy keresztény közösség, ő pedig elnyerte a vértanúság koronáját. Földi maradványai azonban nem maradtak Indiában (Perzsiában),

mivel egy testvér ellopta és a nyugati vidékre vitte. Tamás sírját Edesszában tisztelték a keresztények, s emléke fennmaradt a szír (káldeus) egyházban. A későbbi ázsiai missziók eredményességéről tanúskodó indiai keresztény közösségek ezért kapták a Tamás-keresztények elnevezést.

A Kr. u. 3. század első felében, Szíria keleti részén, feltehetően Edesszában keletkezett, több részből álló és több szerkesztési rétegről tanúskodó ókeresztény irat Tamás apostolra vonatkozó információját Eusebiosz is megerősíti (*Egyháztörténet* III. 1. 1.), aki erre vonatkozólag Órigenésznek (†253/254) a *Teremtés könyvéhez* írt kommentárjára hivatkozik. Ennek értelmében az egyes apostolok az *oikumené* (a lakott föld) különböző részein hirdették az Evangéliumot: Tamás a pártusok földjén, András Szkítiában, János Ázsiában (Efezusban halt meg), Péter pedig a Pontus vidékén, Galáciában, Bitúniában, Kappadókiában, Ázsiában és végül Rómában, ahol fejfelé lefelé keresztre feszítették. Pál missziós tevékenysége Jeruzsálemtől Illíriáig terjedt, mielőtt Nero idején Rómában vértanúságot szenvedett (*Egyháztörténet* III. 1. 1–3.).

Ezek az információk gyakorlatilag megegyeznek azokkal a hagyományokkal, amelyek az öt legrégebbi (2–3. századi) apokrif apostol-cselekedetekben kristályosodtak ki. Az egyes iratok a *Tamás cselekedetei* mintájára minden bizonnyal az apostol missziós területének a kijelölésével kezdődtek és (a *János cselekedeteit* leszámítva) az apostol vértanúságával végződnek. Attól függően, hogy az utazás milyen szerepet játszik az iratban, egyes *cselekedetek* (pl. a *Péter cselekedetei*) ténylegesen a *praxeisz*, mások pedig (pl. a *Pál* vagy az *András cselekedetei*) inkább a *periodoi*, vagyis az utazások irodalmi műfajhoz állnak közelebb.

Az utazás azonban mindenképp fontos eleme ezeknek az apokrif apostol-cselekedeteknek, egyrészt mert szorosan összefügg az apostolt meghatározó missziós küldetéssel, másrészt pedig azért, mert az egyes apostolok különböző cselekedeteit (*praxeis*) éppen az utazás motívuma segítségével ötvözi a szerző-szerkesztő egy olyan elbeszélési keretbe, ahol imádságok, szónoklatok és párbeszéd is található. Érdekes módon ezek az iratok elsősorban azt az apostol-modellt domborítják ki, aki a *theiosz anér* Isten mindenhatóságát tanúsító példájára építve igyekszik a kereszténységet terjeszteni. Ez teljesen más felfogást és irányzatot jelent, mint amit az újszövetségi iratok Pál apostola képvisel, aki a gyenge és szenvedő apostol modellje, akin keresztül Isten kinyilvánítja a maga erejét és hatalmát. A különböző irányzatok ütközése azonban már a kezdet kezdetén jellemezte a keresztény közösségeket. Többek között erről is olvashatunk a *Korintusiakhoz* írt levelekben. (Pl. 1Kor 1,10-12: *Testvérek, a mi Urunk Jézus Krisztus nevére kérlek titeket: Ugyanazt valljátok mindnyájan! Ne szakadjatok pártokra, hanem forrjatok össze egyazon elvben, egyazon fölfogásban! Azt a hírt hozta ugyanis Kloe házanépe felőletek, testvérek, hogy pártokra szakadtatok. Arra célzok, hogy vannak köztetek, akik azt mondják: „Én Pállal tartok, én meg Apollóval, én Kéfással, én pedig Krisztussal”.; 1Kor 3,1-9; 2Kor 10–12).*

A legrégebbi apokrif apostol-cselekedetek mindegyikének középpontjában egy meghatározott apostol áll. A csak töredékesen fennmaradt *János cselekedetei* – amely egy Jézust Istennel azonosító spirituális kereszténységet hirdet és hangsúlyt fektet az önmegtartóztatásra és a szűzességre – ugyancsak utazással kezdődik: az apostol egy látomás indíttatására Milétoszról Epheszoszba megy. Útközben szót hall az égből: *János, Ephesosban olyan dicsőséggel kell majd megdicsőítened az Uradat, amelyről felvilágosítást nyersz te magad, a tégedet kísérő testvérek és némelyek azok közül is, akik ott a te közvetítésed által hisznek majd.* Mivel a keresztény hagyomány János apostolt egyértelműen Epheszoszsal és Kis-Ázsiával kapcsolta össze, érthető, hogy az irat cselekménye is ebben a térségben zajlik. Az apostol ugyanis a központi helyet elfoglaló Epheszosz mellett, ahol végül is befejezi életét, még megfordul Szmirnában és Laodikeában, ahol szintén hirdeti az evangéliumot és csodákat tesz – valamint más városokban, amelyekről feltehetően az elveszett részekben volt szó.

A legtöbb utazás-leírás kétségtelenül az *András cselekedetei*ben található. Valójában egy hosszú elbeszéléssel van dolgunk, amely az apostolnak Pontusból Patraszba vezető útját ecseteli (lásd Tours-i Gergely, *András élete*), ahol vértanúságot szenved. Az irat elbeszélése szerint András valóban missziós tevékenységet folytat: városról városra jár, beszédeket mond és embereket térít meg. Az ismeretlen szerző – minden bizonnyal egy megtért – összefüggő művet alkotott. Az eredeti szövegből azonban csak a vértanúságra vonatkozó rész maradt többé-kevésbé fenn. A szerző írásában azt az üzenetet igyekezett olvasói felé közvetíteni, hogy a kereszténység maga az „igazi filozófia”, vagyis az igazán követendő „életmód”. Ebben a tekintetben az irat kapcsolódik a 2. század apologetikus irodalmához.

A *Péter* – vagy helyesebben szólva a *Péter apostol és Simon – cselekedetei* szintén csak töredékekben maradt fenn. Ebben az iratban az utazás tematikája nem játszik központi szerepet, hiszen a cselekmény Rómában zajlik. Szellem- és teológiatörténeti szempontból azonban a 2. századi kereszténység fontos dokumentumának tekinthető.

Az irat azzal kezdődik, hogy Pál apostol isteni sugallatra Hispániába indul. Néhány napra rá azonban a keresztény közösséget megzavarja és megosztja Simon feltűnése, aki magát Isten „nagy erejé”-nek mondja. Ekkor jelenik meg egy látomásban a Jeruzsálemben tartózkodó Péternek Krisztus, azzal a megbízással, hogy az apostol haladéktalanul induljon Rómába. Az irat központi cselekménye a Simon és Péter között folyó küzdelem. Az utazásnak tehát csupán az a szerepe, hogy Péter Jeruzsálemből Rómába jusson, ahol majd kinyilvánítja Isten kegyelmét, megszilárdítja a közösséget és elszenvedi a vértanúságot. Ez szimbolikusan azt is jelenti, hogy a fokozatosan fejlődő kereszténység szemében a birodalmi főváros és annak keresztény közössége központi szerephez jut, miközben Pálnak köszönhetően az Evangélium eljut a lakott föld nyugati határáig s Tamás révén a pártusok földjéig. Ebből is kitűnik, hogy a szerzők

JÁNOS CSELEKEDETEI

Jánost egy látomás arra indította, hogy mielőbb Ephesosba siessen. Ezért Démonikos, rokona Aristotémosz, aztán egy bizonyos nagyon gazdag ember, Kleobios és Markellos felesége üggyel-bajjal egy napra visszatartották őt Milétosban, hogy ott vele együtt megpihenjenek. Amint pedig kora hajnalban útnak indultak, és már mintegy négy mérföld távolságot megtettek, mindnyájuk hallatára szózat támadt az égből, amely így hangzott: „János, Ephesosban dicsőséget hozol Uradra, és erről a dicsőségről nem csak te fogsz tudni, hanem mindazok a testvérek, akik veled vannak, sőt azok közül is némelyek, akik hinni fognak általad.”

János tehát – örvendezve önmagában – találgatta, hogy mi minden fog történni Ephesosban, majd így szólt: „Uram, kívánságod szerint íme elindulok. Az történnék, amit te akarsz!”

János cselekedetei 18

PÁL APOSTOL KORINTHOSBÓL ITÁLIÁBA MEGY

Korinthosban tehát Pál hajóra szállt. A hajó kapitánya egy bizonyos Artemón, akit Pál keresztelt meg, s most együtt imádkozott az apostollal Istenhez, aki eltervezte mindezt.

Már a nyílt tengeren hajóztak, amikor Pál a böjttől és a virrasztásoktól fáradtan álomba szenderült. Álmában megjelent neki az Úr, a tengeren járva feléje közeledett, megérintette Pál arcát, és így szólt:

– Ébredj fel!

Pál kérdésre, hogy miért olyan szomorú, az Úr azt felelte:

– Elfogtak, hogy újra megfeszítsenek.

S újra felszólította Pált, menjen Rómába, és bátorítsa az ottani testvéreket. Hogy el ne tévedjenek, a tengeren előttük járva mutatta nekik az utat.

A kikötőben azután egy Claudius nevű férfi várta a kapitányt, akinek az gyorsan bemutatta az apostolt. Csomagjait Claudius házába vitték, ahol a testvérek nagy örömmel fogadták Pált. Ő is levetkőzte hát szomorúságát, s hosszasan beszélt nekik, összefoglalva az üdvőtörténetet az egyiptomi kivonulástól kezdve egészen Jézus működéséig és tanításáig.

Pál apostol cselekedetei

szemében az utazás olyan elem, amelynek pontosan meghatározott célja van, amely elsősorban isteni indíttatású, és amelynek mindenképp egybe kell esnie az isteni akarattal (lásd Tamás példáját).

Mindez a *Pál cselekedeteiből* is kiviláglik. A szóbanforgó apokrif cselekedetek közül feltehetően ez a legrégebbi (kb. 150 körül íródott Kisázsiaiában) és legtöredékesebb irat, amely egy karizmatikus és állandóan úton levő misszionárius Pált ismertet meg az olvasóval. úticéljai között szerepel Jeruzsálem, a szíriai Antiokhia, Ikonion, a piszídiái Antiokhia, Múra, Szidón, Türosz, Szmirna, Ephesosz, Philippi, Korinthosz s végül Róma, ahol vértanúságot szenved.

Az apokrif apostol-cselekedetek egyik lényeges vonása az aszkézisre való buzdítás, valamint annak a hangsúlyozása, hogy a kereszténység elsősorban életmód, életfelfogás és nem annyira tanrendszer. Ennek következtében egy időben ezek az iratok széles körben elterjedtek és népszerűségnek örvendtek. Az intézményesedő egyház azonban fokozatosan mellőzte őket, amiben nagy szerepet játszott egyrészt az „eretnekek” elleni következetes küzdelem, másrészt pedig az a tény, hogy ezeket az iratokat a „Nagy Egyház” által elítélt irányzatok, csoportosulások, vagy közösségek gyakran és előszeretettel használták. Az iratokban rejlő teológia elvetése, valamint maguknak az iratoknak az elfelejtetése azonban lehetőséget teremtett arra, hogy bizonyos „ártalmatlan” elemek beágyazódhassanak az egyházi hagyományba, köztudatba és később a művészetekbe: például András apostol keresztire feszítése, Péter története (menekülése Rómából, találkozása és beszéde az úrral: *Domine, quo vadis*, visszatérése a városba és kérésére fejjel lefelé történő keresztire feszítése), illetve Pál vértanúsága (lefejezése) Nero császár uralkodása idején. Arról nem is beszélve, hogy az apokrif apostol-cselekedetek apostolalakjai, utazásaik és tevékenységeik révén, bizonyos fokig a mindenkori keresztény misszionárius archetípusainak is tekinthetők.

IRODALOM

Apokalipszisek. (Apokrif iratok), Budapest, 1997.

Apokrif levelek. (Apokrif iratok), Budapest, 1999.

Az apostolok csodálatos cselekedetei. (Apokrif iratok), Budapest, 1996.

Csodás evangéliumok. (Apokrif iratok), Budapest, 1998.

Bovon, François Geoltrain, Pierre (szerk.), *Écrits apocryphes chrétiens* (Bibliothèque de la Pléiade), Paris, 1997.

Gamble, Harry Y., *Books and Readers in the Early Church. A History of Early Christian Texts*, New Haven London, 1995.

Jakab Attila, *Ecclesia alexandrina. Evolution sociale et institutionnelle du christianisme alexandrin (IIe et IIIe siècles)*. (Christianismes anciens, 1), Bern Berlin Bruxelles stb., 2001.

Junod, Éric, „Eusèbe de Césarée, Sérapion d’Antioche et l’Évangile de Pierre”: *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 24 (1988) 3–16.

Lampe, Peter, *Die stadtrömischen Christen in den ersten beiden Jahrhunderten. Untersuchungen zur Sozialgeschichte* (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament. 2. Reihe, 18), Tübingen, 1987.

Le Boulluec, Alain, *La notion d’hérésie dans la littérature grecque. IIe–IIIe siècles. I. De Justin à Irénée. II. Clément d’Alexandrie et Origène*, Études Augustiniennes, Paris, 1985.

Metzger, Bruce M., *The Canon of the New Testament. Its Origin, Development, and Significance*, Oxford, 1987.

Moreschini, Claudio Norelli, Enrico, *Histoire de la littérature chrétienne antique grecque et latine. I: De Paul à l’ère de Constantin*, Labor et Fides, Genève, 2000.

Pavic, Juraj Tenšek, Tomislav Zdenko, *Patrológia* (Katolikus Teológiai Kézíkönyvek, 24), Szeged, 1997.

Stark, Rodney, *The Rise of Christianity. A Sociologist Reconsiders History*, Princeton, 1996.